

УДК 811.161.2'38+42

Файчук Т. Г.,

кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник
Відділу слов'янських мов Інституту мовознавства
імені О. О. Потебні НАН України

ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ДОВІДКОВИХ ВИДАНЬ

Порівняльний типологічний аналіз рукописів лікарських порадників XVIII ст. дозволив дослідити структуру, виділити й охарактеризувати специфічні особливості цих довідкових видань.

Досліджені довідники за цільовим призначенням є виданнями, що носять прикладний, практичний характер, мають довідкову систематичну структуру. За широтою охоплення інформації порадики належать до довідників, що містять комплекс відомостей медичної, лікувальної галузі знань, розраховані на широке коло читачів. Матеріал лікарських порадики подається у стислому, концентрованому вигляді, в систематичному порядку, що полегшує швидкий пошук необхідних даних. Систематизація інформації довідника забезпечується покажчиком (змістом, реєстром). Давні лікарські порадики складаються з довідкових статей, що мають значеннєву й композиційну завершеність, призначені для вибіркового читання, групуються в порядку, що дає можливість швидкого пошуку інформації. Найчастіше застосовується алфавітне або систематичне групування статей. Текст довідників чітко структурований не тільки за допомогою статей, але й розділів, рубрик, підрубрик тощо.

Ключові слова: довідкове видання, науково-практичний жанр, лікарський порадики, структура тексту, стилістика.

Довідкова література — надзвичайно різноманітна група видань, період зародження, формування та поступового розвитку яких припадає на XVI–XVIII ст. Пам'ятки довідкового, науково-практичного спрямування були досить відмінними між собою за характером викладу, суттю та будовою. До них належали планетники, громники, місячники, календарі, правила доброго тону, господарські порадики тощо.

Одними з найпоширеніших пам'яток науково-практичного жанру були травники та лікарські порадики. Доля довідкових медичних

творів у різні культурно-історичні епохи зумовлена ставленням суспільства до медицини як науки. Період XVI–XVII ст. — несприятливий для розвитку медичної літератури. Лікарські поради переховували, оскільки медицина вважалась псевдонаукою, а перекладні та народні медичні твори — книгами не божественного, а людського походження. У цей час існувала загроза звинувачення у чародійстві і, відповідно, суворого покарання за зберігання таких довідників. XVIII ст. — період активних перекладів та поширення рукописів медичного спрямування.

Визначення поняття «довідкове видання» подається у багатьох джерелах. Нами використовуватиметься наведене в Державному стандарті України (далі — ДСТУ) 3017-95 «Видання. Основні види. Терміни та визначення». Згідно з пунктом 4.10 ДСТУ: довідкове видання — видання коротких відомостей наукового чи прикладного характеру, розміщених у порядку, зручному для їх швидкого пошуку, не призначене для суцільного читання [3]. За функціональним призначенням і характером інформації довідкові видання прийнято поділяти на три підвиди: енциклопедичні видання, словники й довідники. ДСТУ 3017-95 у пункті 12.34 також дає визначення поняття довідник. Це довідкове видання прикладного характеру, побудоване за абеткою назв статей або в систематичному порядку. Зазначене ДСТУ також наводить класифікацію довідників за цільовим призначенням (науковий, громадсько-політичний, виробничо-практичний, навчальний, популярний, побутовий тощо) та за характером інформації (статистичний, біографічний, бібліографічний).

Об'єктом дослідження є довідники *Аппендиць* или *придатокъ* (далі — *Аппендиць*) (1748 р.) [1], *Лечебник* (переписаний 5 січня 1715 р. О. А. Новгородовим) [4], *Лечебник, а также сказание о немощах человеческих* (далі — *Сказаніє*) [5], *Лечебник печатный* (поч. XIX ст.) [6].

Актуальність статті полягає в порівняльному дослідженні внутрішньої системи, принципів подання інформації, оформлення довідників минулого порівняно з сучасними тенденціями розвитку довідкової літератури.

Досліджені нами довідники за цільовим призначенням є виданнями, що носять прикладний, практичний характер, мають довідкову систематичну структуру. Лікарські поради XVIII ст. можна віднести до науково-популярних та побутових довідників.

За широтою охоплення інформації порадики належать до довідників, що містять комплекс відомостей, які охоплюють медичну, лікувальну галузь знань. Матеріал лікарських порадикик подається у стислому, концентрованому вигляді, в систематичному порядку, що полегшує швидкий пошук необхідних відомостей.

Сучасні довідники забезпечуються допоміжними показчиками: алфавітним, предметним, систематичним, іменним та географічним. У пам'ятках XVIII ст. є спроби систематизувати інформацію, для чого таким важливим елементом є показчики (зміст, реєстр).

Склад і зміст сучасних довідників визначається їхньою читацькою адресою: вони можуть розраховуватися на спеціалістів (науковців та практиків у певній сфері) та на широке коло споживачів. Довідники XVIII ст. створювалися в основному для широкого кола читачів, насичення кожної пам'ятки доступною медичною інформацією підпорядковане єдиній меті — допомогти простій людині без особливих труднощів дібрати медичні препарати лікування певної хвороби, навчити людину секретів приготування ліків, розкрити лікувальні властивості рослин, трав, плодів, звірів, риб, птахів, які її оточують.

Лікарські порадики як пам'ятки науково-популярного жанру відрізняються від інших видів видань структурою основного тексту. Вони складаються зі статей, які містять короткі положення, що мають значеннєву та композиційну завершеність. Довідкові статті призначені не для суцільного, а для вибіркового читання, тому групуються не в логічній послідовності, а в порядку, що дає можливість швидкого пошуку необхідної інформації. Найчастіше застосовується алфавітне або системне групування статей. Текст чітко структурований не тільки за допомогою статей, але й розділів, рубрик, підрубрик тощо.

Довідники не призначені для суцільного читання, інформація у них повинна бути розміщена в порядку, зручному для пошуку та виокремлення, тому особливо актуальним для цих видань є чітка й продумана система. Підтвердженням цього є показчик «**Вказъ главамъ**», вміщений у довіднику *Сказаніє* [5]. Перші сторінки пам'ятки поділені на дві частини, у стовпчик подаються заголовки довідкових статей та сторінки, на яких вони розміщуються «**в проствъ __ 9**», «**в бобѣ __ 11**». Зміст порадики подається не за алфавітом. Основним принципом поділу тексту, і відповідно показчика до нього, є виділення груп ліку-

вальних засобів та лікувальних форм: *в звѣрахъ дикіхъ, и в домовыхъ; в птицахъ всякихъ, к лѣкарствѣ ъгоднихъ; в рыбахъ рѣчныхъ, и морскіхъ*. Зміст розміщується в рамці, поділеній на 2 стовпці, від назви до цифри ведуть пунктирні риси, що дуже зручно для сприйняття та унеможливорює помилку під час пошуку. Таким чином, зі змісту виділяємо 12 умовних розділів довідника: 1) розділ 1, з вихідними назвами рослин, не має заголовку; 2) **В** *звѣра(х) дикі(х) и в домовы(х)* [5, с. 2 зв.]; 3) **В** *птицахъ всяки(х) к лѣкарствѣ ъгоднихъ* [5, с. 2 зв.]; 4) **В** *рыбахъ рѣчни(х) и мо(р)скіхъ* [5, с. 3]; 5) **В** *заморскіхъ и в рѣскіхъ зеліахъ и в древесѣ(х) и в трава(х)* [5, с. 3]; 6) **В** *древесѣхъ* [5, с. 4]; 7) **В** *водка(х) ис тра(в) перепѣчени(х)* [5, с. 4]; 8) **В** *маслѣхъ которіе оугодни к чемѣ бывають* [5, с. 4 зв.]; 9) **В** *солѣхъ* [5, с. 5]; 10) **В** *сахарехъ* [5, с. 5]; 11) **В** *сиропѣхъ* [5, с. 5 зв.]; 12) **В** *каменехъ драгихъ и ко многимъ дѣломѣ ъгоднихъ и в силѣ ихъ* [5, с. 5 зв.].

Після загального змісту подано «*ропись*», вихідними поняттями якої є назви хвороб. До кожної хвороби наведено позначення глави та пункту, в якому про це йдеться. Оформлюються глави з відповідними пунктами стовпцями, які відділяються лініями (кількість стовпців з глав та пунктів різна).

У сучасних довідників структурною одиницею є довідкова стаття. Такий структурний поділ спостерігаємо і в порадниках XVIII ст. Довідкові статті порадника *Сказаніє* називаються *главами*, мають певну структуру. Зокрема, стаття «*в хлѣби ржаномѣ*» спочатку містить загальну характеристику вихідного поняття, далі важливу інформацію про користь хліба викладено за пунктами 1, 2, 3. Кількість пунктів інколи досягає 10 позицій. Така структурована побудова статті є дуже зручною для сприйняття читачем.

Довідкові статті різних розділів відрізняються особливостями подання інформації. Так, у розділі «Про тварин» уміщується користь за пунктами різних частин та органів тварин: *волчій зуб и коготь, печень волчая, сердце волчье сушеное* [5, с. 42 зв.], *желчь медвежая, очи медвежиш, сало медвежье* [5, с. 43], *каль котовый* [5, с. 43], *кожа собачая* [5, с. 43 зв.], *мясо гусиное* [5, с. 44], *почки петуховы* [5, с. 44 зв.], *мозгъ курячей* [5, с. 45]. У розділі «Про рослини» виокремлюються та описуються різні частини рослин: *листвіе той травы* [5, с. 60], *сокъ выжатъ* [5, с. 60], *цвѣтъ той травы* [5, с. 60], *кора того древа и корень* [5, с. 77]. Розділ «Про водки» містить різні статті, які можуть подавати рецепт приготування, кількість прийомів ліків, називати хвороби, які

лікують: *Та водка пріята рано и в вечерѣ по 6 или по 9 золотниковѣ или платки в той водицѣ обмочить, и к лобу и к вискамъ прикладиваетъ и обвяжетъ, и тако немочь главную тушить* [5, с. 87]. Статті розділу «Про камені» мають своєрідну структуру: зазначається колір каменя, його походження: *Изимрудъ камень есть цвѣтахъ зеленъ а привозятъ его из вританіи, а добываютъ его в тѣхъ мѣстахъ гдѣ ридѣ мѣдную копаютъ* [5, с. 105 зв.], лікувальні властивості, спосіб застосування: *Топазіонъ кто при себѣ носить, гнѣвъ члевѣческий и похоти тѣлесніа смѣраетъ* [5, с. 106 зв.].

Цікавим прикладом оформлення змісту довідкового видання — є пам'ятка «*Лечебник печатный*» (поч. XIX ст.) [6]. У друковану пам'ятку вшитий зошит синього кольору з рукописним змістом — реєстром. Принцип подання змісту алфавітний: *амоньачный пластырь* — 85; *алтейнаа мазь* — 174. Реєстр на кожну літеру відділяється самою літерою червоного кольору по центру — А, Б. Під літерою подано перелік лікарських форм на а, причому у кожній вихідній назві початкова а — червоного кольору. Позиції змісту також відзначаються своєрідністю, виділяємо такі основні типи: назва лікарської форми + основний складник (*бѣзинной ѠксѠсъ* — 11); назва лікарської форми + призначення (назва хвороби) (*болиголовной пластырь* — 86); назва лікарської форми + походження (*астраханская соль* — 206); назва лікарської форми + назва хвороби + смакові якості (*весма горкаа лихорадочнаа кора* — 81); назва рослини (*бѣлокopyтникъ* — 111, *Божье дерево* — 110).

У пам'ятці представлені рецепти лікування різних хвороб *Ѡ глухоты* [6, с. 8 зв.], *Ѡ кашлю* [6, с. 9]. Рецепти відділяються один від одного пропуском рядка. Інколи між рецептами немає пропуску, що значно ускладнює виокремлення та сприйняття тексту.

Інший довідник XVIII ст. *АппендиѢ* [1] має збірний характер. Оформлення рукописної пам'ятки відзначається досить оригінальністю: текст вміщений у своєрідні рамки; стаття від статті відділяються лініями, назва статті також. Існує загальний поділ тексту на глави. Глава 1 «*С помощью всемогущаго врача разніе лікарства*» [1, с. 188] містить 100 пунктів. Будова довідкових статей у різних главах різна: якщо у першій главі вони чітко відділяються, структуруються, то у главах 2 «*О водахъ лѣка(р)ственныхъ и о ихъ силѣ и дѣйствахъ*» [1, с. 212 зв.], 3 «*Ѡ волѣйкахъ, какіе и в чемъ пользуют и в чемъ и по сколько принимаетъ надлежитъ*» [1, с. 221],

4 «Балсамъ коштовній на плюци, которій из разни(х) по наѣкѣ ѣчногого доктора, вѣлкана изготовленній бываесть» [1, с. 222], назви статей рецептів та самі рецепти лініями не відділяються, натомість іде не завжди послідовна нумерація абзаців. У довідкових статтях важливе місце посідає опис приготування ліків, складових, способів прийому. Він переважно зводиться до набору лікарських трав, їхніх частин, продуктів тваринного походження, що з погляду народної медицини не викликають застережень і сумнівів. Водночас у пораднику-довіднику багато довідкових статей, у яких лікувальні процедури зводяться до містичного, ритуального характеру: *Егда младенець собою весма сѣхъ и худъ и на немъ собача старость* — пропонується, зваривши вареники з м'ясом або сиром, остудити «юху», нею облити дитину, вареники віддати поїсти собаці, дитинавилікується [1, с. 190 зв., п. 12].

Окремі довідкові статті відзначаються своєрідністю оформлення. Так, для рецепта «Проносное весма полезное» подається спочатку опис складників. Далі окремим заголовком «АДѣлатъ тако» викладається опис процесу приготування. Іншим заголовком «Оное проносное принимаютъ тако» роз'яснюється спосіб прийому ліків [1, с. 201 зв., п. 52]. Такий варіант подання та структурування інформації є дуже зручним, логічним, гарно й легко сприймається, часто використовується у сучасних довідниках з народної медицини. Цікавим способом зосередження уваги у пораднику є використання спеціальних слів: *вѣдай, на тоже*. Якщо словом *вѣдай* привертається увага на певні специфічні моменти в лікуванні хвороби: *Напримѣрѣ. Ежели зубъ болитъ и щока пухнетъ, тотъ мѣшечокъ приложи к той же щокаѣ. Вѣдай: тотъ мѣшечокъ на болящомъ мѣстѣ дотоль де(р) жати поколь болѣть перестанетъ* [1, с. 204, п. 62], то *на тоже*, яке пишеться посередині рядка, рідше з абзацу виконує іншу функцію: по-перше, розділяє рецепти, по-друге, вводить у текст однієї довідкової статті різні рецепти лікування хвороби.

У Главі 2 «О водахъ лѣка(р)ственныхъ и о ихъ силѣ и дѣйствахъ» [1, с. 212 зв.] у структурі довідкової статті з'являється розподіл різних способів застосування ліків на зовнішню та внутрішню дії — «дійство», слово пишеться по центру. Так, *вода из болшого проску(р)ника* містить 9 пунктів зовнішніх та внутрішніх «дійствъ». При цьому в главі 2 зберігається загальна рамка, якою обрамлюється текст, розмежування довідкових статей лініями відсутнє, натомість для забезпечення

системності інформації обрано загальну нумерацію абзаців різних рецептів вод. Таким чином, можливість виокремлювати та віднаходити потрібну інформацію забезпечується суцільним переліком абзаців цифрами по порядку (1, 2, 3...).

Пам'ятка *Лечбник* (переписаний 5 січня 1715 р. О. А. Новгородовим) [4] має два змісти. Зміст перший зазначає лікарський засіб (рослина, тварина), про який йтиметься, та посилання у тексті: *w изюмѣ рѣд, w финикахъ рѣз*. Літера *w* у змісті пишеться червоним чорнилом. Навпроти деяких назв змісту — дрібніший текст із зазначенням, яку хворобу лікує та чи інша рослина. Загальна класифікація змісту має такі розділи: рослини, дерева, води, масла, солі, «сахари» (*w сахарѣхъ* [4, с. 5]), сиропи (*w сиропѣхъ* [4, с. 5]), камені (*w каменіахъ другихъ и ко многи(м) дѣламъ оугоднымъ и о силѣ ихъ* [4, с. 5]). Зміст другий має заголовок червоним чорнилом: *Сказаніе о немоща(х) члчески(х) которые бываю(т), в члцѣхъ, и како іменѹются и чемъ которѹю немочь по дохтырскимъ наука(м) лѣчитъ и то в сей книги по(д)линно написано ищи во глава(х) по сей росписцы* [4, с. 7 зв.]. Назва пам'ятки за невеликими відмінностями схожа на назву іншої пам'ятки, яку розглядали вище. У цьому змісті вихідними є назви хвороб, що формуються за схемою: назва частини людського тіла або органа + слово «болѣзнь»: *о главной болѣзни, о очной всакой болѣзни* [4, с. 9], *о желѹдковой болѣзни* [4, с. 15]. Також наявні поширені назви з початковим *Аще*: *Аще хоцеши брови черны имѣти или власы на головѣ* [4, с. 23 зв.]. Поруч з медичними рецептами та порадами, як лікувати ту чи іншу хворобу, виділяємо господарські поради: *Аще у кого пчелы ѡлѣтаю(т)* [4, с. 30 зв.], *Аще кто хоце(т) много ры(б) уловити* [4, с. 30 зв.].

Основний текст пам'ятки побудовано за главами, глави — за абзацами. Назва довідкової статті виділяється червоним чорнилом. Перша літера кожного абзацу довідкової статті — червона, а навпроти першого рядка абзацу червоні літери під титлом — *ã, ÷, ã*. У першому абзаці довідкової статті йдеться про користь рослини, її частин, про те, кому можна вживати, кому ні, зазначено, які лікарські форми можна використовувати.

Побудова абзаців також має свою специфіку. У розділі про рослини абзаци кожної глави чітко структуровані. Є глави, у яких за окремими абзацами розписується лікувальна користь окремих рослин, їхніх частин, або ж окремо розводяться абзаци з різними способами засто-

сування рослини у рецепті: *ã рѣпа варена, вѣ сѣмѣ рѣпы, ѣ рѣпа лѣплена* [4, с. 43].

Система заголовків розділів пам'ятки різна. Виділяємо такі типи.

1. Заголовок розділу — узагальнена констатація змісту (може бути непоширена, поширена): *О вода(х)* [4, с. 82], *О рыбахъ рѣчны(х) и морскихъ* [4, с. 83]; 2. Заголовок розділу — зміст + призначення: *О птицахъ всаки(х) к лекарствѣ уго(д)ны(х)* [4, с. 75], *О маслѣхъ, которые къ чемѣ уго(д)ны бывають* [4, с. 161 зв.], *О каменіа(х) драгихъ, и о силѣ ихъ* [4, с. 182 зв.].

Розгалужена система деяких розділів свідчить про виняткову важливість тих чи інших лікарських засобів для народної медицини. Так, особливу увагу відведено в poradнику лікувальним властивостям води, здійснено її класифікацію за температурою, за часом споживання, за походженням тощо: *воду стѣденю* [4, с. 82], *вода сѣтра* [4, с. 82], *вода часто пити* [4, с. 81 зв.], *водѣ теплѣю даемъ пити* [4, с. 82 зв.], *вода столчаа озерскаа* [4, с. 82 зв.], *вода болотнаа пріаа* [4, с. 82 зв.], *вода дождеваа пріаа* [4, с. 82 зв.].

Висновок. З огляду на структурно-типологічний аналіз довідників науково-практичного жанру XVIII ст. приходимо до висновків, що лікарські poradники минулого є важливим культурно-мовним надбанням науково-популярної літератури, мають чітку стилістичну структуру, досконалі форми довідкових статей із гарно продуманою системою вихідних понять, предметні покажчики та змісти, лексично багаті й різноманітні. Крім тогочасної суто практичної функції, нині вони є яскравими зразками формування довідкових популярних текстів.

Література:

1. *Аппендиксъ или придатокъ* // Рукопис середини XVIII ст. — Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. 30, spr. № 123.
2. *Будилевич А.* Первобытные славяне в их языке, быте и понятиях по данным лексикальным / А. Будилевич. — Київ, 1878. — Ч. I. — 278 с.
3. *Видання.* Основні види. Терміни та визначення понять: ДСТУ 3017:95. — Чинний від 23.05.95. — Київ : Держстандарт України, 1996. — 47 с.
4. *Лечебник* (переписаний 5 січня 1715 р. О. А. Новгородовим) // Рукопис XVIII ст. — Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф 30, spr. № 122.

5. *Лечебник*, а также Сказаніе ѿ немощахъ члвчческихъ, и како именуются, и чимъ которю немощ подокторскимъ нахамъ лечити // Рукопис XVIII ст. — Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ш. І 759.
6. *Лечебник* печатный // Рукопис поч. XIX ст. — Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф 30, спр. № 125.
7. *Передрієнко В. А.* Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі / В. А. Передрієнко. — Київ : Наук. думка, 1979. — 144 с.
8. *Скуратівський В. Т.* Український народний календар / В. Т. Скуратівський. — Київ : Техніка, 2003. — 384 с.

Faychuk T. G. Features of historical reference books.

The comparative typology analysis of manuscripts of curative advisers of XVIII of century allowed to investigate a structure, distinguish and describe the specific features of these certificate editions.

Reference books after a special purpose setting are editions, that carry the applied and practical character, have a certificate systematic structure. After the breadth of scope of information advisers belong to the reference books that contain the complex of information of medical, curative area of knowledge, counted on the wide circle of readers. Material of curative advisers is given in the concentrated and compressed kind, in the systematic order that facilitates the rapid search of necessary information. Systematization of information of reference book of XVIII of century is provided by a pointer (table of contents, register). Curative advisers of XVIII of century consist of the certificate articles that have a value and composition completeness, intended for the selective reading, form group in the order that gives an opportunity of rapid information retrieval. The alphabetical or systematic grouping of the articles is mostly used. Text of reference books is clearly structured not only by means of the articles but also divisions, headings, subheadings and others like that.

Keywords: certificate edition, research and practice genre, curative adviser, text structure, stylistics.